

svih balkanskih država koje su sudjelovale u Balkanskim ratovima i o njima sudi, što dosad nije bio slučaj. Pritom on jednako sudi i Osmanskom Carstvu, koje je vladavinom nad narodima Balkana počinilo velike zločine.

Oslobođen mita i mitomanije, dao je vrijedno znanstveno djelo koje u vremenu kada je nastalo postaje aktualno, jer objašnjava uzroke sukoba koji i danas postoje na balkanskoj sceni. Knjiga Igora Despota vrijedna je i zato što progovara o odnosu hrvatske javnosti prema Balkanskim ratovima, što je u našoj historiografiji zaista novina. Tekst knjige prate slikovni materijal, fotografije i grafički prikazi i originalni povijesni zemljovid, što uvelike olakšava snalaženje čitatelja u tekstu. Na kraju treba ustvrditi da je knjiga Igora Despota po mnogim segmentima novost u hrvatskoj historiografiji. S tim u vezi treba reći da se nitko do izlaska iz tiska ove knjige nije bavio Balkanskim ratovima u cjelini, niti je istraživao izvore ni koristio literaturu kojom se u ovoj knjizi koristi autor. Na kraju treba ustvrditi da je knjiga Igora Despota vrijedno znanstveno izvorno djelo koje dopunjava naša saznanja o Balkanskim ratovima. Zato je iskreno preporučujemo svima, i znanstvenicima i ostalim čitateljima.

Franko Mirošević

Zdravka Jelaska Marijan, *Grad i ljudi - Split 1918.-1941.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009, 514 str.

Nakon mnogo vremena pojavila se u našoj povijesnoj znanosti monografija o gradu Splitu. Monografija o Splitu zaslužuje svaku pažnju jer na osebujan način progovara o društvenom razvoju grada Splita između dva svjetska rata. Podijeljena je u više cjelina u kojima se opisuju svi segmenti društvenog života jednog našeg primorskoga grada nakon Prvog svjetskog rata. U njoj ćemo naći opis demografskog i prostornog razvoja Splita u navedenom razdoblju, djelovanje njegove lokalne samouprave s osnovnim obilježjima političkog života, gradsku infrastrukturu, prometne i gospodarske temelje razvoja jednog modernog grada. Uz navedeno, u njoj ćemo naći i organizaciju vjerskog života, strukturu obitelji i obiteljske imovine, kulturu svakodnevnog življenja, zdravstvene prilike, središta javnog života, blagdane i praznike. Knjiga ne izostavlja ni podatke o jeziku, vjeroispovijesti i državljanstvu stanovnika Splita, njegovoj elektrifikaciji, izgradnji vodovoda i kanalizacije, gradskih prometnica, željezničkog prometa, pomorstva. Vezano uz navedeno, knjiga progovara i o razvoju brodogradnje, industrije, turizma i bankarstva. Zahvaćajući život grada Splita u totalitetu, ona opisuje i tmurne strane gradskog života, djelovanje udruga i ustanova međuljudske pomoći. Pri kraju knjige čitatelj će naći opis kulturnog i umjetničkog života grada Splita, kao i njegov sportski život. Knjiga završava zaključkom i sažetkom na engleskome jeziku te popisom izvora i literature i kazalom.

Knjiga Zdravke Jelaska Marijan se s znatiželjom čita jer u njoj čitatelj nalazi zanimljive podatke o razvoju grada Splita koje dosad nismo znali. Opisujući demografski razvoj Splita između 1918. i 1941, saznajemo da je Split 1910. imao 21.407 stanovnika, a njegova općina 31.471 stanovnika. U 1921. Split već ima 25.037 stanovnika, a općina 31.781 stanovnika. Prema popisu 1931. Split je narastao na 35.417 stanovnika, a općina na 43.806 stanovnika. Navedeno ukazuje da je broj stanovnika grada Splita naglo rastao, i to više dvadesetih nego tridesetih godina

prošlog stoljeća. Krajem 1940. Split ima 46.001 stanovnika. Povećanje stanovnika autorica tumači više useljavanjem nego prirodnim rastom. Demografski razvoj Splita u knjizi se prikazuje minucioznom grafičkom analizom. Objašnjavajući demografski razvoj Splita u navedenom razdoblju, autorica donosi i podatke o rodnoj strukturi stanovništva (više žena nego muškaraca), kao i o strukturi prema zanimanjima, iz koje je vidljivo da je 1931. od obrta i industrije živjelo 26,53% stanovnika, od poljoprivrede s ribarstvom 22,06%, a od javnih službi (uključujući i vojsku) i slobodnih zanimanja 15,43% i od prometa 9,73%.

Navedenim, tvrdi autorica, Split je postao upravno središte Dalmacije, a od ranije i njezin najmnogoljudniji grad. Split je 1940. po broju stanovnika postao drugi grad u Hrvatskoj. Unoseći podatke o demografskom razvoju Splita, u grafikonu na str. 31 stoji da je Split 1931. imao 43.711 stanovnika, a na str. 26 u grafikonu za broj stanovnika 1931. stoji 35.417. Isto piše i na str. 25. Vjerojatno je pogrešan podatak u grafikonu VII, na str. 31. Dajući zaključnu ocjenu navedenog razvoja, autorica ispravlja dosad uobičajena i netočna tumačenja da Split svoj gospodarski razvoj ima zahvaliti tome što je postao upravnim središtem Dalmacije. Ona to stanovite ne prihvaća, ističući da je gospodarski razvoj Splita "umnogome posljedica razvojnih smjernica primjetnih već tijekom XIX. stoljeća, osobito u dva zadnja desetljeća te na početku XX. stoljeća", kada je Split postao "neka vrsta neslužbenog središta Dalmacije". Autorica smatra da je stvarno postao upravnim središtem Dalmacije uspostavljanjem Primorske banovine 1929.

Gospodarskom razvoju Splita autorica je s pravom poklonila veliku pažnju, davši mu dosta prostora u svojoj knjizi, što je i razumljivo jer je većina sadržaja usko vezana uz gospodarski razvoj. Pritom zaključuje da se međuratni gospodarski razvoj Splita temelji na razvoju industrije cementa, prometa, obrta i trgovine. Pri tome ne zaboravlja naglasiti da je taj razvoj započeo krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Uočavajući njegovo značenje zaključuje da je Split u međuratnom razdoblju postao "prva i vodeća luka jugoslavenske države iz koje se najviše izvozi

cement i tupina." Pritom ne zaboravlja upozoriti na značenje puštanja Ličke željezničke pruge u promet, kojom je Split povezan sa Zagrebom 1925. Ta je pruga, po njezinu mišljenju, imala veću važnost u putničkom nego u teretnom prometu, a izgradnja spomenute pruge "nije znatnije utjecala na promjenu glavnih gospodarskih veza između unutrašnjosti i jadranskih luka".

Autorica smatra da je u razvoju gospodarstva Splita između dva rata glavnu riječ imao uspon tvrtki koje su se bavile pomorstvom i rudarstvom, a one su po njenu mišljenju bile novost u gospodarskom životu grada. Dajući zaključnu ocjenu gospodarskog razvoja Splita, autorica naglašava da su industrijalizacija i razvoj prometa tome znatno pridonijeli, ali da u to vrijeme Split "još nije imao vidljiva obilježja industrijskog središta".

Zanimanje čitatelja probudit će i opis temeljne pismenosti u Splitu, kao i mogućnosti stjecanja znanja u osnovnim i srednjim školama. Autorica tvrdi da su generacije rođene u 20. stoljeću bile obuhvaćene osnovnim školovanjem, a generacije rođene u 19. stoljeću i ranije nisu. Kako kaže autorica, sveukupno gledano u temeljnoj pismenosti između većeg dijela splitskih težaka i njihove djece u ono vrijeme postojala je bitna civilizacijska razlika, i to ne samo između roditelja i sinova, nego i između težaka i njihovih kćeri. Nepismenih mladih osoba među težacima nije bilo, što se za njihove roditelje ne bi moglo reći.

U odjeljcima knjige o "osnovnom školstvu, gimnazijama, strukovnim i građanskim školama" opisuju se zakonodavstvo na kojemu se temeljila školska nastava (obveza pohađanja osnovne škole, polaznost nastave, vrste škola, organizacija nastave, broj osnovnih i srednjih škola, javne i privatne škole). Iz teksta je vidljivo da su četverogodišnjim školama bila obuhvaćena gotovo sva djeca u gradu i Općini Split. Između dva rata u Splitu su djelovale Državna velika realna gimnazija, Državna klasična gimnazija i Državna ženska realna gimnazija, kao i više stručnih škola: Šegrtska dvorazredna škola, Trgovačka škola, Opća muška obrtnička škola, Državna srednja tehnička škola, Državna ženska zanatska škola, Djevojačka škola poljodjelstva i zanatstva i druge.

Dobre strane razvoja škola u Splitu u međuratnom razdoblju, po mišljenju autorice, su briga za “podizanje novih i modernih školskih zgrada za osnovne škole i gimnazije kao i postupno sve veće uključivanje mladića i djevojaka u srednje škole”. Podjela na muške i ženske škole te muška i ženska zanimanja po njenom mišljenju “odražavala su još uvijek oštru rodnu granicu”.

Prema zaključku autorice, u međuratnom razvoju Split bilježi bitne pomake u razvoju obrazovanja stanovništva što je rezultat uvođenja obveznog osnovnog obrazovanja tijekom austrijske vladavine, kada se uočava porast pismenosti stanovništva. No, to se uvelike smanjuje useljavanjem stanovništva iz općina gdje je postajala velika stopa nepismenosti.

Slijedeći opis svakodnevnog života u Splitu između dva rata, autorica prezentira i inventar koji se tada nalazio u splitskim kućama, prikazujući nastojanje da građani budu zaista uljudeni te da grad ima odgovarajući izgled. U vezi s navedenim, u knjizi se opisuje briga uprave grada o zdravlju građana, opisujući bolesti koje su imale veći utjecaj na društveni razvoj, navodeći pritom bolnice, sanatorije i ostale zdravstvene ustanove s liječnicima i ljekarnama. Ocjenjujući stupanj razvoja zdravstva u Splitu, autorica zaključuje da je između dva rata zdravstvena zaštita radnika i namještenika bila dobro riješena.

Dotičući se središta javnog života u Splitu između dva rata autorica piše o ozračju grada, Pjaci, Rivi i ugođaju gradske luke, kavanama, gostionicama i konobama, brijačnicama, čitaonicama, kazalištu, kinematografima, česmama, tržnicama, grobljima, sprovodima i žalovanju. Po mišljenju autorice, u Splitu se, kao i u svakom mediteranskom gradu, u velikom dijelu dana boravilo na otvorenome. Zato je glavni prostor javnog života bio na Pjaci i Rivi, dok su središta javnog života bile kavane, kazalište i kina, nekada i brijačnice i česme, koje su modernizacijom života iščezle. Modernizacija života obogatila je Split sportskim natjecanjima i kulturnim zbivanjima.

Poseban odjeljak opisuje blagdane i praznike. Središnje mjesto ovog odjeljka je svetkovina Sudamja, blagdan Sv. Duje, zaštitnika grada.

Utvrđujući datum tog blagdana navodi se jednom 7. svibanj, a potom 8. svibanj. Međutim, zna se da se Sudamja slavi 7. svibnja. U zaključku opisa stoji: “*Fiera Sv.* Duje uglavnom je kroz cijelo međuratno razdoblje bila vesela i grad ispunjavao živošću.” U ostalim odjeljcima opisuju se druge svetkovine (Sv. Križ, Tijelovo, Veliki petak, Sv. Ante Padovanski, Vidovdan, Sv. Ivan, rođendan i imendan Vladka Mačeka, Svisveti, Mrtvi dan, Božić i drugo). Nakon završetka slavlja za vrijeme Božića, Mladog lita i Tri kralja, slijedilo je razdoblje plesova i karnevala. Autorica tvrdi da se o splitskom karnevalu najviše pisalo od svih splitskih običaja jer je slavlje uključivalo niz manifestacija pri čemu su plesovi imali posebnu važnost. Za korizmu, koja je slijedila nakon karnevala, obustavljali su se, tvrdi autorica, svi oblici javnih zabava, veselja, uključujući i plesove i vjenčanja. Jelo se nemršno i oskudno, dok se pokorništvom nastojalo izraziti i skromnijim odijevanjem i skidanjem većine nakita. U tekstu slijedi opširan opis propisanih vanjskih oblika, postupaka i vjerskih obreda za vrijeme Velike sedmice i Uskrsa.

Poglavlje “Tamna strana gradskog života” informira čitatelja o protuzakonitim aktivnostima građana Splita: prekršajima i krivičnim djelima, krađama i provalama u stanove, prijetnjama, svađama, tučnjavama i tjelesnim okrutnostima pojedina i skupina prema drugim građanima, nasilju u obitelji, nehотиčnom nasilju nad samim sobom i nad drugima, skitanju, prosjačenju i bludu, ubojstvima i umorstvima, samoubojstvima, hazardnim igrama i požarima. U odjeljku “Učestalost prekršajnih i krivičnih djela” prezentiraju se statistički podaci za 1925. i 1926. godinu, iz kojih su vidljivi razlozi hapšenja, i to zbog običnih krađa, skitnje, pijanstva, prijevare, nanošenja tjelesnih ozljeda, podmetanja požara, hapšenja zbog ometanja javnog mira, bluda, džeparenja, prosjačenja, pronevjere, izazivanja javne sablazni kao i niza drugih različitih prekršaja i zločina. Subota je bila dan kada je bilo najviše prekršaja i hapšenja, a u okolici grada najviše svađa i tučnjava bilo je u nedjelju. Brigu za održavanje javnog reda i mira imao je Glavni odsjek državnog redarstva u Splitu. Opisujući tamne strane

gradskog života, autorica analiza uzroke krađa i provala, najčešće predmete krađe. Autorica ocjenjuje da su u nezakonitom prisvajanju tuđe imovine mogle sudjelovati osobe različite dobi, spola i društvenog statusa, a da je gradska ribarnica “češće znala postati pozornicom svađa i tučnja-va”. Svađe među susjedima u Splitu, tvrdi autorica, bile su česte, dok je razlog ženskim svađama bila ljubomora. Hapšenja zbog prosjačenja i bluda najčešće su bila povezana s optužbama za skitanje. U Splitu su između dva rata postojale legalne javne kuće, ali i znatan broj djevojaka koje su bile registrirane kao prostitutke. Međutim bilo je i neregistriranih prostitutki koje su hapšene i upućivane u mjesta svog prebivališta.

Poglavlje “Udruge i ustanove za međuljudsku pomoć” opisuje djelatnost Dobrovoljnog vatrogasnog društva, vjerskih bratovština, gradske javne kuhinje, zakloništa i vrtića za djecu, Narodne ženske zadruge, organizacija javne dobrotvornosti (dječji domovi i staračke ubožnice te općinski *Caritas*). Opisujući navedene ustanove, autorica donosi njihov povijesni razvoj od osnutka do 1941, kao i njihovu osnovnu djelatnost koja je uglavnom bila dobrotvorna i namijenjena pomoći siromašnima i nezbrinutima. Splitski težaci, ali i obrtnici, trgovci i radnici uglavnom su bili članovi bratovština, koje su bile vjerska udruženja međusobne pomoći stanovnika u bolesti, neimaštini, smrtnim slučajevima i drugim nevoljama.

Od zadnja dva poglavlje ove knjige jedno opisuje kulturni i umjetnički život grada i spomenike, knjižnice, muzeje, galerije i znanstvene ustanove te novine i časopise, a drugo opisuje sportski život i sportska društva. Iz priloženog je vidljivo da je Split između dva rata imao mnogo spomenika, od kojih neki i danas ukrašavaju njegove trgove. Opisujući spomenike i njihove autore, donose se mnoga zanimljiva saznanja o njihovoj povijesti i ulozi koju su imali u društvenom, političkom i vjerskom životu, kao i o prijemcima o mjestu gdje će biti postavljeni.

Autorica pomno prati povijesni razvoj splitske Gradske biblioteke, navodeći njezine fondove i mecene. Spominjući redom sve splitske muzeje, galerije i znanstvene ustanove, donosi podatke što je u njima pohranjeno, tko je zaslužan

za njihov nastanak i tko je financirao njihovu djelatnost. Popis književnika i umjetnika na kraju poglavlja dokazuje da je Split hrvatskoj kulturi zaista dao veliki broj vrhunskih književnika, kipara i slikara, čijim je djelima uvelike obogaćena hrvatska umjetnost. Prije rata Split je imao i veliki broj novina i časopisa, među kojima se ističu novine *Novo doba*. Autorica iscrpno opisuje značenje navedenog lista u političkom razvoju Dalmacije 1918. i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kao i probleme i poteškoće na koje su njegovi urednici nailazili u tijeku izlaza lista do 1941. Osim *Novog doba*, u Splitu je izlazilo mnogo drugih novina kao što su *Jadranska pošta*, *Jadranski dnevnik* i drugo.

Počeci organiziranog sportskog života u knjizi se prate od sedamdesetih godina 19. stoljeća, što je vezano uz popularizaciju koju u Splitu provodi organizacija *Sokol*. Nakon Prvog svjetskog rata u sport obilato ulazi politika, koja nekada hrvatski orijentiran *Sokol* pretvara u režimsku organizaciju *Jugoslavenski sokol*. Protivnici režima tome se suprotstavljaju i osnivaju *Hrvatski sokol*. Uz navedeno, u Splitu se u to vrijeme formira više sportskih klubova, a impuls za to osnivanje daju posade Antantinih brodova koji su bili stacionirani u Splitu. Razvijaju se mnogi kolektivni sportovi. Uz prije rata formiran nogometni klub *Hajduk* nastaje više klubova za vodene sportove, plivanje, veslanje i jedrenje, zatim tenis, biciklizam, a i mnogi nogometni klubovi. U posebnom odjeljku autorica sažeto opisuje istaknutije sportske klubove u Splitu i njihove uspjehe od 1918. do 1941.

Iz navedenog je vidljivo da knjiga Zdravke Jelaska Marijan obrađuje različita obilježja razvoja Splita i života u njemu od 1918. do 1941, kada Split doživljava nagli i ubrzani razvoj. Izvore za pisanje ovog djela autorica je crpila iz sačuvanih spisa javnih bilježnika, iz kojih je istražila različite oblike života, zatim iz službenih glasnika, novina nekadašnjih državnih organa vlasti sa sjedištem u Splitu, dnevnih listova, posebno *Novog doba*. Uz navedeno, korištena su memoarska i književna djela, dragocjena u nedostatku izvorne građe.

Na početku uvodnog dijela autorica konstatira da njenoj knjizi nije težište na političkoj povijesti. Međutim, neke segmente te povijesti

rasporedila je u poglavlju “Djelovanje lokalne samouprave i osnovna obilježja političkog života”. Uvjeren sam da je u navedenom prostoru bilo moguće prikazati odnos Splićana i splitske političke elite prema politici Stjepana Radića i njegove HRSS (HSS). Poznato je da je Stjepan Radić u svojoj političkoj aktivnosti zaobilazio Split, bio je u svojevrsnim zategnutim odnosima s gradonačelnikom Ivom Tartagliom. Poznato je i to da je Stjepan Radić osvojio Split zapravo nakon svoje tragične smrti 1928. godine. Godine 1926. Stjepan Radić boravi u Dalmaciji i drži poznate govore (Dubrovnik, Korčula, Blato, Vela Luka, Metković, Makarska, Omiš). Iako prolazi kroz Split, u njemu se ne zadržava. Zašto? O tome vidi Franko Mirošević, »Radićevi govori u Dalmaciji 1926. godine.« *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 50 (2008): 289-307.

Budući da je u Splitu poslije Prvog svjetskog rata bilo mnogo težaka, pristaša Težačkog saveza Dalmacije koji se bore za agrarnu reformu i

ukidanje kolonata, godine 1922. održavani su brojni zemljoradnički skupovi, koji nisu imali političke već socijalne korijene. Njihovo središte bio je Split. Navedeno je opširno opisano u članku Franka Miroševića »Položaj dalmatinskog težaka i njegova borba za zemlju od 1919. do 1929.« *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu* 20 (1987): 75-100.

Na kraju treba konstatirati da je knjiga *Grad i ljudi - Split 1918.-1941* vrijedno znanstveno djelo koje čini odmak od klasičnog povijesnog djela s političkom tematikom. Autorica je svojim metodološkim konceptom pokazala kako kod nas obrađivati nepolitičke teme. Gledajući u cjelini, ova knjiga sadržajem zaista može plijeniti pozornost znanstvenika, ali i široke čitalačke javnosti. Autorica nam je podarila djelo o “malom čovjeku”, čovjeku s margine života. U tome ja vidim najveću vrijednost ove knjige.

Franko Mirošević